

УДК 159.9

ПРОСАНДЕЄВА Л. Є.

Національний авіаційний університет (м. Київ)

СТРУКТУРА ТА МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ САМОЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ДОРΟΣЛІШАННЯ

У статті висвітлюються матеріали теоретичного та емпіричного аналізу психологічних складових та механізмів розвитку самоцінності. Обґрунтовано особливості функціонування цілісної структури самоцінності особистості у період дорослішання.

Ключові слова: самоцінність особистості, період дорослішання, самореалізація, саморефлексія, самоінтеграція.

Розвиток сучасних інформаційних технологій, науково-технічний прогрес і глобальні трансформації різко розширили можливості самореалізації та саморозвитку підростаючої особистості. Пріоритетними постають завдання створення умов для якісно нової підготовки молодих людей до життя, їх уміння орієнтуватися у світі ринкових відносин, масових системних комунікацій, суперечливому суспільно-політичному житті, несприятливому екологічному середовищі, не втрачаючи при цьому індивідуальної своєрідності, власної неповторності та духовності. Кардинальне вирішення проблеми забезпечення гармонійного особистісного розвитку молодих людей вимагає суттєвих змін державної політики відносно сучасної системи освіти та виховання.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних психолого-педагогічних досліджень показав, що розвиток самоцінності особистості класифікується як проблема надзвичайної значущості (В.В.Знаков, В.Е.Клочко, В.В.Рибалка, Е.А.Сергієнко, Т.М.Титаренко). Разом з тим у дослідженнях не виявлені структурні складові самоцінності особистості, глибоко не вичалися психологічні механізми розвитку самоцінності періоду дорослішання.

Ми приєднуємося до поглядів учених (І.Д.Беха, І.С. Булах, А.В.Запорожця, В.Т.Кудрявцева, Н.І.Непомнящої, Н.Є. Харламенкова, І.С.Якіманської), які розглядають період дорослішання як багатогранне психічне явище, що охоплює радикальні зміни соматичного, фізичного, статевого, соціального і психологічного характеру, це – фаза життя, змістом якої є перехід від дитинства до дорослості. Емпіричне дослідження структури та механізмів самоцінності особистості періоду дорослішання здійснено у контексті особистісно-ціннісного підходу з урахуванням досягнень психології підліткового та юнацького віку, а саме: тенденції до особистісного самовизначення, набуття ідентичності (Е.Еріксон, І.С.Кон, В.С.Му-

хіна); даних психофізіології підлітків та юнаків (Г.Крайг, Ф.Райс, Х.Ремшідт).

Завдання першого етапу полягало у виявленні рівнів розвитку структурних складових самоцінності, аналізі такого конструкту, як ціннісне «Я» особистості *підліткового віку*; завдання другого – визначенні структури, обґрунтуванні ціннісного «Я» у *юнацькому віці*.

Для дослідження розвитку складових самоцінності особистості підлітка використовувались такі методики, як: методика «Опитувальник креативності» Д.Джонсона, опитувальник «Емоційний інтелект» Н.Холла, опитувальник особистісної орієнтації Е.Шострома, опитувальник «Вольова саморегуляція» А.В. Зверькова і Е.В. Ейдмана, методика «Я очима інших людей» Г.А. Цукерман, авторська експериментальна методика «Мої роздуми про самоцінність», методика NEO-FFI в апробації Д. Люсіна та ін. Психологічний інструментарій діагностики самоцінності юнаків уключав ті ж самі методики, які були використані при дослідженні підлітків. В експерименті взяли участь 197 підлітків та 194 юнаків.

У результаті теоретичного аналізу, якісної інтерпретації емпіричних результатів констатувального етапу експерименту визначена специфіка структурних складових самоцінності особистості впродовж підліткового віку (12–15 р.) (див. табл. 1).

Як свідчать дані табл. 1, когнітивна складова самоцінності підлітків 12–15 років набуває якісних відмінностей, що полягають в ускладненні осмислення власного «Я». У структурі цієї складової найвищий рівень належить *самоаналізу* власного «Я», показники котрого становлять у 12–13 років 53,10%, а у 14–15 років – 53,11%. Таке коливання пов'язано зі зміною соціальної ситуації розвитку підлітка, яка створює інформаційне підґрунтя існування самоцінності, потенціал пізнавальної готовності до самоосмислен-

Т а б л и ц я 1
**Специфіка розвитку структурних складових самоцінності
 особистості підліткового віку**

Складові	Рівні	Досліджувані підлітки (n=197), (%)		
		12-13 р. (n=70)	13-14 р. (n=63)	14-15 р. (n=64)
Когнітивна	самоаналіз	53,1	55,01	53,11
	самоусвідомлення	33,87	33,67	34,88
	саморозуміння	11,01	11,32	12,01
Емоційна	самовідчуття	60,67	59,77	51,31
	самосприйняття	19,89	20,68	29,11
	самоставлення	19,44	19,55	19,59
Мотиваційна	самовизначення	57,32	55,21	54,41
	самоактуалізація	23,67	24,87	25,23
	самореалізація	19,01	19,92	20,45
Комунікативна	самовиявлення	57,12	58,04	46,25
	самопрезентація	29,65	29,89	30,62
	самоствердження	27,47	28,12	29,13
Регулятивна	самоспрямованість	49,63	48,88	47,36
	самоорганізація	27,35	28,23	28,33
	самоконтроль	23,02	23,09	24,31

ня та самооновлення інформації про себе. *Самоусвідомлення* можливостей власного «Я» (показники якого зростають від 33,87% до 34,88%) займає наступний рівень. Це означає, що підліток утворює власне «Я» у дорослій позиції та дорослих діях у просторі інтимно-особистісного спілкування з однолітками. Підлітки не завжди зорієнтовані у твердженнях, пов'язаних із *саморозумінням* власного «Я» (показники якого у тому ж віковому проміжку зростають від 11,01% до 12,01%), при цьому підліткова рефлексія відкриває певну недосконалість «Я», що глибоко і гостро переживається.

Емоційна складова самоцінності підлітків пов'язана зі змінами рівнів емоційного *самовідчуття* (показники зменшуються від 60,67% до 51,31%), ціннісного *самосприйняття* (показники зростають від 19,89% до 29,11%) і власне *самоставлення* (показники зростають від 19,44% до 19,58%). У підлітків активізуються сприйняття рефлексивних очікувань з боку оточуючих стосовно їх ціннісного «Я»: яким мені належить бути, щоб моє власне «Я» цінували і схвалювали. Це свідчить про те, що емоційне ставлення до Іншого та сприйняття (або очікуване) ставлення від Іншого значно ускладнюються. Наприкінці підліткового віку з'являється тенденція зрозуміти ціннісне «Я» крізь призму ставлень інших.

Мотиваційна складова самоцінності характеризується актуалізацією особистої активності підлітка у соціальній діяльності. Саме рівні цієї складової визначають особисту активність підлітка задля вдосконалювання ціннісного «Я».

При цьому більшість досліджуваних мають високий ступінь *самовиявлення* (хоча його показники знижуються від 57,32% до 54,41%), середній – *самоактуалізації* (показники зростають від 23,67% до 25,23%) і низький – *самореалізації* (показники зростають від 19,01% до 20,45%). Невідповідність реального рівня самовиявлення підлітка його уявному рівню змушує особистість підлітка обирати нові ціннісні орієнтири для самореалізації та подальшого вдосконалення власного «Я».

Комунікативна складова полягає у розширенні меж соціального спілкування. Активізується переосмислення ціннісного «Я», здійснюється індивідуальний вибір (прийняття чи неприйняття систем цінностей однолітків чи дорослих). Ця складова відби-

ває такі рівні, як: *самовиявлення* (показники знижуються від 57,12% до 40,25%), що пояснюється накопиченням внутрішніх протиріч та міжособистісними конфліктами з дорослими та однолітками; *самопрезентація* (показники зростають від 29,65% до 30,62%), що характеризується відкритою демонстрацією підлітками свого ціннісного «Я» й очікуванням відповідного ціннісного ставлення до себе; *самоствердження* (показники зростають від 27,47% до 29,13%), що свідчить про схильність старших підлітків до рефлексії власних учинків, підвищення якості дружніх стосунків, які стають більш відвертими та рівноправними.

Регулятивна складова також якісно змінюється, що пов'язано з появою у підлітків ініціативності, самостійності, відповідальності. Особистість підлітка висуває вимоги не тільки до очікуваного успіху власного «Я», а й до способу своєї активності. Задоволення власним «Я» співвідноситься вже не тільки з вихідними потребами в успіху, а й з уявленнями про свої можливості досягти його. Такі рівні, як: *самоспрямованість* (показники дещо знижуються від 49,63% до 47,36%), *самоорганізація* (показники зростають від 27,35% до 28,33%), *самоконтроль* (зростає від 23,02% до 24,31%) – свідчать про поступову втрату залежності від зовнішнього контролю і перехід до самоконтролю.

Іншим аспектом дослідження стало вивчення ціннісного «Я» як центрального конструкту у структурі самоцінності особистості підлітка. Відбувається якісне перетворення, відкриття і по-

дальше осмислення ціннісного «Я», що супроводжується все більш ускладненим вибором засобів реалізації самоцінності. Виникає потреба у пошуку смислового утворення, здатного вберегти від тривоги або знецінювання, такий пошук призводить до відкриття та подальшого осмислення ціннісного «Я».

Проведене емпіричне узагальнення результатів дослідження дозволило визначити механізми розвитку самоцінності особистості у підлітковому віці.

Механізм саморефлексії діє як синтезуючий аналіз внутрішньої реальності, що розширює уявлення про власне «Я» і сприяє осмисленню і переосмисленню ціннісного особистісного смислу. Основою саморефлексії самоцінності підлітків стають власні емоційно-ціннісні переживання, осмислення внутрішнього світу, стосунки зі значущими дорослими та однолітками. Таке ускладнення зумовлене збагаченням соціального «Я», морального «Я» і духовного «Я» підлітка.

Механізм самоінтеграції полягає в об'єднанні структурних складових самоцінності особистості підлітка та взаємозв'язку цієї системи з суспільними, груповими, особистісними цінностями. Самоінтеграція реалізується як поступова двостороння трансформація соціального простору у напрямку наближення до особистісного простору, інтегрування всіх визначених складових самоцінності у єдину цілісність. Цей процес спонукає змінювання ціннісного «Я» згідно з прийнятими підлітком загальнолюдськими цінностями.

У результаті теоретичного аналізу, якісної інтерпретації емпіричних даних визначена специфіка структурних складових самоцінності особистості у юнацькому віці, що характеризується якісними відмінностями порівняно з розвитком самоцінності підлітків. Саме у юнацький період змістові компоненти самоцінності починають набувати нових специфічних властивостей (див. табл. 2).

Як свідчать дані табл. 2, когнітивна складова самоцінності юнаків 15–18 років якісно змінюється: розширюється осмислення цінності «Я» на основі моральних орієнтацій, спрямованих у майбутнє. При цьому провідне місце належить самоаналізу власного «Я» (показники якого дещо зменшилися від 44,8% у 15–16 річних юнаків до 41,91% у 17–18 річних юнаків, що пов'язано зі зміною соціальної ситуа-

ції розвитку юнака). Це означає, що схильність до самоаналізу, самокритичність стимулює розвиток ціннісного «Я» юнака; підсилюється інтерес до внутрішнього світу, що веде до поглиблення та ускладнення процесу пошуку сутності «Я». Показники рівня самоусвідомлення дещо підвищуються впродовж раннього юнацького віку (від 33,97% до 35,88 %), що пояснюється усвідомленням власної цінності не лише у контексті «Я та інша людина», а й у контексті «Я та Я», і передбачає оперування сформованими знаннями про свої внутрішні потенційні ресурси. При цьому самоцінність починає усвідомлюватись як цілісне утворення, як єдність зовнішнього і внутрішнього буття. Зростання рівня саморозуміння (від 21,28% у 15–16 річних юнаків до 22,21 % у 17–18 річних) пояснюється тим, що у простір самосвідомості юнака потрапляють ціннісні якості, що призводить до глибокого змістового проникнення у сутність ціннісного «Я».

Емоційна складова самоцінності юнаків характеризується рівнями емоційного самовідчуття (показники дещо зменшилися від 50,67% у 15–16 річних юнаків до 42,3% у 17–18 річних юнаків), актуалізація цього рівня пов'язана у юнаків з розширенням спектру емоційних явищ; самоприйняття (показники зросли від 26,89 % у 15–16 річних юнаків до 29,11% у 17–18 річних юнаків), що вказує на їхню можливість урегулювати власні емоційні стани, реалізовувати довільні рішення, визначати дієвий потенціал самоцінності особистості; самоставлення (показники зрос-

Таблиця 2
Специфіка структурних складових самоцінності особистості раннього юнацького віку

Складові	Рівні	Досліджувані юнаки (n=194), (%)		
		15–16 р. (n=69)	16–17 р. (n=64)	17–18 р. (n=61)
Когнітивна	самоаналіз	44,8	43,11	41,91
	самоусвідомлення	33,97	34,77	35,88
	саморозуміння	21,28	22,12	22,21
Емоційна	самовідчуття	50,67	48,77	42,3
	самоприйняття	26,89	27,68	29,11
	самоставлення	22,44	23,55	28,58
Мотиваційна	самовизначення	53,12	49,11	48,12
	самоактуалізація	24,87	25,97	26,43
	самореалізація	22,01	24,92	25,45
Комунікативна	самоспрямованість	47,83	37,67	36,34
	самоорганізація	28,15	29,24	29,35
	самоконтроль	24,02	33,09	34,34
Регулятивна	самовиявлення	41,73	40,88	38,25
	самопрезентація	29,85	29,99	30,63
	самоствердження	28,42	29,13	31,12

ли від 22,44 % у 15–16 річних юнаків до 28,58 % у 17–18 річних), що свідчить про стабілізацію образу реального «Я» та бажаного «Я».

Мотиваційна складова самоцінності набуває таких якісних змін: з'являється прагнення досягти особистісного успіху у навчальній діяльності, актуалізується потреба не тільки у самореалізації (відбувається відкриття та самореалізація цінності духовного «Я»). При цьому змінюється *самовизначення* (показники якого дещо зменшилися від 53,12% до 48,12%), що пов'язано з пошуком смислу свого життя; ускладнюється *самоактуалізація* (показники збільшилися від 24,87 % до 26,43%), що свідчить про можливість самостійно визначати динаміку самоцінності, моделювати та спрямовувати власні потенціали; посилюється *самореалізація* (показники збільшилися від 22,01 % до 25,45 %), що пов'язано з формуванням психологічної готовності до подальшого вдосконалення ціннісного «Я».

Комунікативна складова самоцінності змістовно збагачується, при цьому значно розширюються межі соціального спілкування. Конструктивний розвиток цієї складової позначається на таких рівнях, як: *самовиявлення* (показники якого дещо зменшилися від 41,73 %, до 38,25%), що пов'язано з переосмисленням ціннісного «Я», трансформацією стосунків з дорослими та однолітками; *самопрезентація* (показники зросли від 29,85% до 30,63%), що характеризується встановленням конструктивного стилю взаємин у родині; *самоствердження* (показники зросли від 28,42% до 31,12%), що свідчить про прагнення матеріальної та психологічної незалежності, автономності власного «Я».

Регулятивна складова самоцінності характеризується включенням ціннісного «Я» у «поле» волі – специфічного «енергетичного двигуна», при цьому відбувається активна самореалізація ціннісного «Я», і юнаки і дівчата структурують свою поведінку з більш високим осмисленням ціннісного «Я», яке здатне до активного співпереживання. Це означає, що *самоспрямованість* (показники якої дещо зменшилися від 41,83% до 38,25 %) пов'язана з новими вимогами юнака стосовно себе, оцінкою власного «Я» відповідно до особистісно значущих цінностей. З'являється прагнення до *самоорганізації* ціннісного «Я» на основі нових моральних орієнтацій (показники котрої зросли від 28,15% до 29,35%), та, власне, *самоконтролю* (показники котрого значно збільшилися від 24,02 % до 34,34 %), що пов'язано з більш осмисленими взаєминами.

У структурі ціннісного «Я» юнаків відбувається якісне перетворення й ускладнення ціннісного «Я», що пов'язано зі становленням світогляду. Відбувається більш глибоке осмислення свого ціннісного «Я», що виявляється у зміні особистісних орієнтацій на майбутнє. Переосмислення різних життєвих смислів визначають домінування у «полі» ціннісного «Я» нових моральних цінностей. Юнак віддає пріоритет новим ціннісним світоглядним орієнтаціям, що свідчить про зростання усвідомленості свої неповторності, унікальності та самоцінності. Розвинута рефлексія виводить ціннісне «Я» юнака за межі його внутрішнього світу, дозволяючи йому зайняти власну позицію у соціумі. Інтегруючи власне «Я», юнак починає прагнути до духовного зростання.

Результати дослідження свідчать, що особистість юнаків вже осмислює ціннісне «Я» з позиції професійного та особистісного вибору. При цьому відбувається оригінальний, індивідуальний пошук власного «Я» у світі, що стимулює вироблення внутрішньої позиції та захист ціннісного «Я», яке зазнає значних змін. Поступово юнаки усвідомлюють своє ціннісне «Я» на новому рівні, переструктуровують його відповідно до нових ціннісних зразків та прагнення зайняти внутрішню позицію дорослого.

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження виявлені *механізми* розвитку самоцінності особистості раннього юнацького віку.

Механізм *саморефлексії* самоцінності спрямований на осмислення юнаками і дівчатами простору і часу (особистісний простір), самопізнання та саморозуміння майбутнього потенційного «Я» (когнітивна складова), довільний самоконтроль (регулятивна складова), взаємовідносини між людьми і позитивну оцінку нового зв'язку ціннісного «Я» із соціальним оточенням (комунікативна складова), осмислення внутрішніх потенційних ресурсів із реальною ситуацією самореалізації цих ресурсів духовного «Я» (мотиваційна складова).

Механізм *самоінтеграції* самоцінності реалізується у напрямку прийняття та засвоєння юнаками і дівчатами загальнолюдських цінностей (соціальний та особистісний простір), осмислення набутих потреб (мотиваційна складова), розширення і збагачення уявлень про внутрішній світ (когнітивна складова), емоційного передбачення майбутнього (емоційна складова). Самоінтеграція стимулює розвиток ціннісного «Я» юнака, окреслює напрямки реалізації самоцінності особистості.

Отже, психологічна структура самоцінності особистості у період дорослішання характеризуються ускладненням когнітивної, емоційної, мотиваційної, комунікативної складових, завдяки зорієнтованості особистості на нові соціальні умови життєдіяльності, формування нових соціальних ролей, засвоєння та осмислення ціннісного «Я». Психологічними механізмами розвитку самоцінності особистості у період дорослішання виступають саморефлексія та самоінтеграція. При переході від однієї вікової стадії розвитку до іншої відбувається послідовне ускладнення, розширення всіх складових самоцінності та підвищення її ролі у процесі соціалізації особистості періоду дорослішання.

Список використаних джерел

1. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г.А. Балл // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18. — №5. — С. 7—19.
2. Белинская Е.П. Взаимосвязь ориентаций и образа социального мира / Е.П. Белинская // Мир психологии. — 2004. — №3 (39). — С. 97.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн.2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади: Наук. видання. / І.Д. Бех // — К.: Либідь, 2003. — 280 с.
4. Знаков В.В. Ценности как проблема психологи человеческого бытия / В.В. Знаков // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей. — М.: Изд-во ИП РАН, 2008. — С. 83—93.
5. Непомнящая Н.И. Ценность как личностное основание: Типы. Диагностика. Формирование / Н.И. Непомнящая ; Рос. акад. образования, Моск. психол.-социал. ин-т. — М. : МПСИ ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. — 170 с.
6. Столин В.В. Самосознание личности. / В.В. Столин.- М., 1984.- 284 с.
7. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. / Т.М. Титаренко. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
8. Харламенкова Н.Е. Сущность и механизмы ценности «Я» / Н.Е. Харламенкова // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей.- М.: Изд-во ИП РАН, 2008. — С. 148—165.

ПРОСАНДЕЕВА Л. Е.

СТРУКТУРА И МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ САМОЦЕННОСТИ В ПЕРИОД ВЗРОСЛЕНИЯ

В статье освещаются материалы теоретического и эмпирического анализа психологических составляющих и механизмов развития самооценности. Обоснованы особенности функционирования целостной структуры самооценности личности в период взросления.

Ключевые слова: самооценность личности, генезис самооценности, период взросления.

PROSANDEEVA L. E.

STRUCTURE AND MECHANISMS OF SELF-WORTH IN ADULTHOOD

The material of the theoretical and empirical analysis of the psychological components and mechanisms of the self-worth development are highlighted in the article. The peculiarities of the function of the whole structure of the self-worth of the person in the adulthood are justified.

Keywords: person, self-worth, genesis, development, psychological components, adulthood.

Стаття надійшла до редколегії 04.03.2013 року.